

Godsejerne og næstekærligheden

Tilblivelsen af de første danske alderdomsforsørgelseskasser i sidste halvdel af 1800-tallet

af Finn Andersen

Reformlovgivningen i sidste halvdel af 1700-tallet havde ét hovedsigte, nemlig at frigøre de ressourcer, som ejendoms- og dispositionsrettigheder og uhensigtsmæssige driftsformer bandt i det danske landbrug. Godsejerne ønskede sig stabile, helst voksende indkomster på grundlag af en stabil produktion, og derfor havde driftsforbedringerne, udskiftningerne og udflytningerne bredt sig som ringe i vandet siden midten af 1700-tallet. Efterhånden blev den nye selvstændige gårdmand i stand til at afløse sine hoveriforpligtelser med pengeafgifter, mens den voksende gruppe husmænd, indsiddere og tyende leverede den manglende arbejdskraft. For disse mennesker medførte driftsomlægningerne bortfald af græsningsrettigheder, løn-

tryk, udbytning og en katastrofal opløsning af sociale netværk, idet den hidtidige tryghed i landsbyfællesskabet svandt ind. Hertil kom synliggørelsen af de ældre, idet antallet steg, og de mange uarbejdsdygtige ældre blev med årene et alvorligt samfundsproblem.

At filantropibegrebet vandt indpas i samfundsdebatten fra slutningen af 1700-tallet er således forståeligt, fordi behovet for de humanitære handlinger og holdninger tog til. Filantropien og velgørenheden viste sig helt op til 1930'erne at blive et konstant tilstedeværende fænomen i vor hjemlige socialhistorie,¹ og fænomenet optræder centralt i artiklens emne: Alderdomsforsorgen i 1800-tallets anden halvdel.

Finn Andersen (f. 1950), mag. art. i historie 1992 fra Historisk Institut, Aarhus Universitet. Fra 1994 Ph.d.-studerende sammesteds med projektet *Alderdomsunderstøttelseskasserne i de danske landsogne, købstæder og virksomheder ca. 1846-1914*. En artikel om alderdomsforsorgen i byerne, "Alderdomsforsørgelseskasserne på de danske virksomheder ca. 1870-1875", offentliggøres i et kommende nummer af tidsskriftet *Arbejderhistorie*. Arbejder desuden med den almindelige filantropiske og kristelige/diakonale bevægelse samt landbrugs- og lokalhistorie. Har bl.a. skrevet *Bær hver- andres byrde. Studier i Diakonhøjskolens historie og virke 1920-1990*, Aarhus Universitet 1991.

Alderdomsforsørgelsen på landet

Rent umiddelbart havde man således fra godsejernes side længe prioriteret de økonomiske og magtmæssige hensyn frem for de sociale hensyn, eller havde man? Spørgsmålet rejser sig, idet oprettelsen af de "milde stiftelser", godshospitalerne, steg fra 1700-tallet. Mange herskaber havde med andre ord haft et vist socialt engagement siden etableringen af de første hospitaler i 1500-tallet – i hvert fald over for deres tidligere ansatte.

Godsejerne skænkede kapital og jordegods, så lemmerne kunne få husly, varme, beklædning og forplejning, og til gengæld modtog godset fremstillede redskaber og husgeråd. Egentlige hospitalsfunktioner kom ikke på tale. Optællinger viser, at eksempelvis Lolland omkring 1776 havde 7 sådanne institutioner, og i 1845 boede 17% eller 12 af Radsteds sogns 70 ældre over 60 år på det stedlige hospital, kaldet *Trøstens Bolig*.² Dertil kommer oplysningerne om Frijsenborgs årlige juleuddelinger,³ Guld-

Maleri af C. Wendorf fra 1890 af kvindestuen på Radsted godshospital, oprettet 1641. Bygningen, der blev kaldt *Trøstens Bolig*, blev nedrevet 1906. Kvinderne er travlt beskæftiget med at karte, spinde og strikke; de produkter, kvinderne fremstillede, var dels til herskabet på Krenkerup, dels til eget brug. (Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo).

borglands pensioner til sine ældre funktionærer, ydelser af brænde til husmandsenker, bekostninger af børns skolepenge etc.⁴

Hos forskerne har landdistrikternes filantropi og velgørenhed imidlertid længe stået i skyggen af bymiljøernes,⁵ og undersøgelserne af den tidlige alderdomsforsorg har hidtil haft en tendens til at fokusere på initiativer og diskussioner inden for lovgivningsmagten og centraladministrationen.⁶ Modsat har interessen været minimal for de mere private og decentrale foreningsinitiativer, som opstod gennem 1800-tallets anden halvdel inden vor første alderdomsforsørgelseslovs ikrafttræden 9. april 1891. Det er derfor en vigtig opgave for fremtidig forskning at få klarlagt de danske alderdomsforsørgelseskassers arbejde i by og på land. Det gælder også de kasser, hvis grundlæggelse og finansiering fra 1860'erne i høj grad må tilskrives nogle af landets dengang mest indflydelsesrige godsejeres og deres nærmest betroede medarbejderes "hjælpevilje". Der har dog i de historiske fremstillinger været en tendens til at bortforklare "hjælpeviljen" som byggende på medmenneskelighed og retfærdighedssans og i stedet mere understrege dens tilknytning til økonomiske og magtmæssige interesser.⁷

Et igangværende forskningsprojekt om de danske alderdomsforsørgelseskassers virke ca. 1846-1914 har

imidlertid kastet lys over interessante sammenhænge omkring førnævnte "hjælpevilje".⁸ Ønskede skattelettelser har ofte været fremført som drivkraften bag datidens mange selvhjælpsinitiativer. Ikke desto mindre har det vist sig, at næstekærligheden, de religiøse og socialfilantropiske diskussioner ved enkedronning Caroline Amalies hof på Sorgenfri samt grundtvigianernes og Vartovkredsens humanitære virksomhed har været vigtige inspirationskilder bag oprettelserne af landets tidligste alderdomsforsørgelseskasser.

Pastor Elith Olesen konkluderer i *Diakonien i Kirkens Historie*, at en vækkende forkyndelse som den grundtvigske med deraf fremvoksende menighedsliv, der samlede sig om dåb og nadver "som troens og kærlighedens kraftkilder", uundgåeligt måtte udløse en diakonal aktivitet (diakon: græsk, tjener, oprindelig forsamlingstjener, som tog sig af ældre, syge og fattige). Endvidere beskrives den første udformning af en moderne menighedsdiakoni ved Vartov, ligesom han beretter om enkedronning Caroline Amalie, der i årevis i al stilhed gennem vennen Peter Outzen Boisen havde formidlet betydelig hjælp til fattige og gamle mennesker, "som hun ydede af sine egne midler".⁹

Der påbegyndtes således et ret omfattende græsrodsarbejde inden for alderdomsforsorgen, og hermed

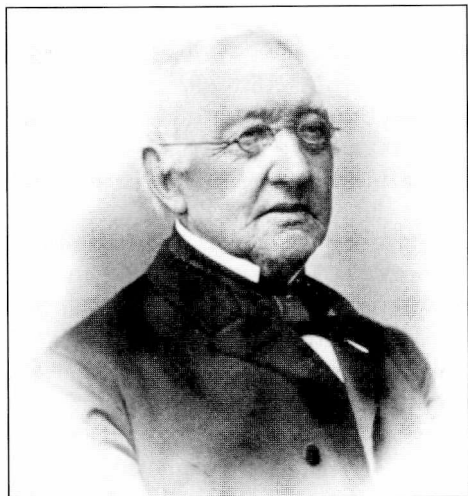
var flere årtiers erfaringer til rådighed, da loven blev vedtaget i 1891. Det ville derfor være ønskeligt, om alderdomsforsørgelseskassernes virke i højere grad end hidtil måtte blive inddraget i kommende forskning i de ældres forhold i 1800-tallets anden halvdel.¹⁰

Alderdomsforsørgelsesproblemet – også et opdragelsesproblem

Vi befinder os dermed i tiden, hvor de liberalistiske tanker baseret på konkurrence, ejendomsrettens ukrænkelighed og betoningen af det suveræne individ var fremherskende, og hvor minimalstatsopfattelsen florerede. Snart medførte arbejdsløshed, boligmangel, pris- og huslejestigninger, forstærket af de to slesvigske kriges mange menneskelige omkostninger, dog landbounderklassens tiltagende gang til fattigvæsenet med voksende udgifter til følge for den bedrestillede befolkning, som ønskede besparelser. Det blev vigtigt for disse i tide at få den enkelte mindrebemidlede familiefader opmuntret til selvstændighed, orden, mådehold, arbejdsomhed, sparsommelighed og ikke at forglemme forudseenhed – bl.a. omkring sin fremtidige alderdom. Alderdomsforsørgelseskasserne kom dermed til at hvile på de samme grundprincipper som datidens andre foreninger: (Hjælp til) selvhjælpen og frivilligheden.

Tidens tanker kom bl.a. fra 1700-tallets amerikanske præsident Benjamin Franklins 13 dyder, den "Franklinske Livsstil".¹¹ Undersøgelser har vist, at rødderne til livsstilen findes i herrnhutternes og benediktinermunkenes leveregler med deres oprindelige udspring i Det nye Testaments 1. brev til Timotheus 3:8ff. (Paulus formaner her menighedstjenerne om deres personlige arbejde og livsførelse). På den baggrund udgør livsstilen stadig grundlaget for diakonernes levevis.¹² Man kan således tale om en egentlig arbejderopdragelse, som i væsentlig grad *også* skulle komme til at præge utallige private forslag samt offentlige kommissions- og udvalgsbetænkninger i forbindelse med en eventuel alderdomslovgivning. Den brede folkeopdragelse gennem oplysning og eksempel, en opdragelse til forståelse for hinanden og hinandens problemer, var i fokus, og oplysningstidens tanker slog således først for alvor igennem langt oppe i 1800-tallet.

Skulle (hjælp til) selvhjælpen vise sig at være utilstrækkelig, ønskedes statens rolle indskrænket til blot at etablere de institutionelle rammer omkring den sociale forsyrg. Dette betød bl.a. en tiltagende overgang fra sognenes hidtidige individuelle pleje i anviste fattighuse til den mindre udgiftskrævende kollektive pleje på fattiggårdene. Beboerne skulle, naturligvis helt i minimalstatens ånd, så vidt muligt tage sig af hinanden,

C.A. Ditzel (1805-93) blev efter endt uddannelse bl.a. underlæge ved Søetatens hospital 1833-37. Han var derefter i en meget lang år-række fra 1837 til 1883 distriktslæge i Hammel og læge ved grevskabet Frijsenborg, hvor han foruden lægegerningen også udfoldede en stor filantropisk virksomhed. Ditzel, der i perioden 1862-65 også var formand for "Almindelig dansk Lægeforening", blev 1860 kancelliråd og udnævntes i 1883 til etatsråd. (Hammel Lokalhistoriske Samling).

og alle skulle bidrage til den daglige livsførelse. Godsejernes længe fastsatte kutyme på hospitalerne viste sig også brugbar for den nye gårdmandsstand.

De første initiativer

Årene 1848-50 havde imidlertid bragt de første vidnesbyrd om, at et ændret syn på hele forsørgelseslov-

givningens almindelige karakter var på vej. En skelnen mellem *skyldig* eller *uforskyldt* nød (f. eks. i forbindelse med arbejdsløshed, sygdom eller *alderdom*) blev indledt med cirkulæret af 29. maj 1848, hvor omsorgen for familierne, hvis forsørgere drog i felten, skulle ske *uden* fattiglovens inddragelse. Desuden havde flere revolutioner i årene forud præget Europa, og dønningerne fra frihedskampene nåede de hjemlige hovmarker. Mange frygtede, at uroen skulle brede sig hertil. Ministerialkontorerne udviste bl.a. på den baggrund en større humanitet, end de lokale, bedrestillede gårdmænd egentlig brød sig om. Det blev karakteristisk, at embedsmænd, som f. eks. amtmænd og læger ofte gik i spidsen for det lokale hjælpearbejde.

Dette viste sig da også i forbindelse med lægen og filantropen Christian Andreas Ditzels sociale arbejde på Hammelegnen i Østjylland. Væsentlig var Ditzels indsats ved stiftelsen og driften af Danmarks efter sigende første alderdomsforsørgelseskasse på landet, der blev oprettet 1849. Indtil 1882-83 fungerede den i nær tilknytning til godset Frijsenborg og dets ejer, lensgreven og politikeren Chr. Emil Frijs. Godt 1288 registrerede medlemmer fordelt over 53 sogne deltog,¹³ men alligevel er den traditionsbundne uddeling i januar måned af "Etatsråd C.A. Ditzels Mindelegat" en af de få håndgribelige rester, der er tilbage af disse godt 34 års arbejde.

Inspirationen til C.A. Ditzels sociale indsats over for de ældre og soldaterfamilierne, skyldtes ikke mindst de nære slægtsbånd til Collin- og Heibergfamilierne, hvorved der også knyttedes forbindelse til Caroline Amalies hof i Sorgenfri. Ditzels første svigerfader, Peter Wilken Heiberg, havde været forstander for Vartov Hospital (indtil 1934 stiftelse for fattige og syge københavnere),¹⁴ og med dronning Caroline Amalies tætte forbindelse til N.F.S. Grundtvig og kredsen omkring Vartov lå muligheden nu åben for gensidig inspiration ved dronningens personlige rådslagninger på Sorgenfri i Lyngby. Caroline Amalie var, især som enke efter 1848, altid levende optaget af tidens sociale spørgsmål. Hun samlede mange betydelige mænd omkring sig og lyttede ivrigt til deres diskussioner. Velgørenheden nåede dog inden længe sådanne højder, at økonomien skrantede, men redningen fandt man hos den regnskabskyndige Søren Johan Heiberg – søn af Peter Wilken.¹⁵ Desuden sørgede en personlig kontakt mellem distriktslægerne Ditzel og Thomas Christopher Mürer i Lyngby allerede i 1858 for udbredelsen af Frijsenborgforeningens love gennem skriftet *For Almeenvæl – Et philanthropisk Tidsskrift*. Alderdomsforsørgelsesforeningen omkring Frijsenborg blev da også senere forbilledet for en foreningsdannelse i umiddelbar nærhed af Sorgenfri.

Hjemme i Hammel lykkedes det i mellemtiden for Ditzel og hans hjælper at få vækket greveparrets interesse for det stadig mere påtrængende alderdomsspørgsmål. Parrets samlede bidrag blev ca. 1.100-1.150 rd., som oftest ydet med 75-150 rd. om året, op til hele 200 i 1874. Hjælpen faldt karakteristisk sammen med den udprægede dyrtid 1855-57, den landsdækkende fokusering på alderdomsproblemet midt i 1860'erne, samt i forbindelse med socialismens udbredelse herhjemme først i 1870'erne.

Kildematerialet – lokale fællestræk

Formidlingen af Hammelforeningens resultater skete ikke alene via Mürers skrift, men nåede også senere kooperationens landsdækkende blad *Arbejderen* (1868-76) og prisafhandlingerne fra finansminister Christian Georg Nathan Davids konkurrence (1865-67) om forslag til forbedringer af de hjemlige sociale forhold.¹⁶ På grundlag af især disse to kilder (godt hjulpet af amtsregistrarterne fra "Sammenslutningen af Lokalarbiver") er der konstateret oprettelse af ca. 70 alderdomsforsørgelseskasser, hvoraf godt 40 dækkede landsognene. Af disse havde omstående 10 initiativer det til fælles, at de alle stod i nær tilknytning til den lokale godsejer eller hans nærmest betroede medarbejderes "hjælpevilje".

No., stiftelsesår, foreningsnavn, godstilknytning, ejer:

- 1 1862 *Syge-, Begravelses- samt Enke-, Børne- og Alderdomsforsørgelses-Foreningen i Idestrup paa Falster.* Orupgård. Edward Tesdorpf.
- 2 1865 *Søndre Kirkeby og Søndre Alsløv Sognes Syge- og Alderdomsforsørgelsesforening.* Orupgård. Edward Tesdorpf.
- 3 1866 *Arbejder Syge- og Alderdomsforsørgelses-Kassen af 5te Februar 1866.* Lungholm. Johan Julian Bertouch-Lehn.
- 4 1869 *Nebbelunde Sædinge Sognes Syge-, Begravelses- og Alderdomsstøtteforening.* Bremersvold. Carl Vilhelm Raben-Levetzau.
- 5 1872 *De Forenede Kommuners Alderdomsforsørgelsesforening.* Ravnstrup. Johan Georg Rørbye Grüner.
- 6 1872 *Haslev-Freersløv private Alderdomsforsørgelses- og Understøttelses-Forening.* Bregentved. Frederik Georg Julius Moltke.
- 7 1873 *Årby Sogns Alderdoms-Understøttelsesforening.* Lerchenborg. Christian Albrecht Lerche.
- 8 1873 *Overskudsdeling indtil 1878.* Dragsholm. Georg Frederik Otto Zytphen-Adeler.
- 9 1881 *Guldborg - Lollands Alderdomsforsørgelsesforening.* Guldborgland. Otto Ditlev Rosenørn-Lehn.
- 10 1883 *Tømmerup Sogns Alderdoms-Understøttelsesforening.* Lerchenborg. Christian Albrecht Lerche.

Følgende landsdele er således repræsenteret: Lolland-Falster samt de sjællandske amter Holbæk, Sorø og Præstø. Disse egne var karakteristiske ved deres mange godsbesiddelser og betydelige landproletariat, idet selvejet generelt var mindre udbredt øst end vest for Storebælt. Det var de regioner, hvor skellene i befolkningen var markante, og det var her, at 1830-40'ernes misfornøjelse blandt bønder og husmænd havde kulmineret. Oppositionslysten var særlig markant omkring herregårdene i Ods herred –

f. eks. på godset Dragsholm.¹⁷ De udvalgte distrikter er desuden særegne ved deres høje aktivitet med hensyn til kombinationen af åndelige rørelser og materielt fællesskab. Med den nye Grundlov i 1849 var fulgt retten til foreningsdannelse, og i en del af Holbæk amts sogne sås viften af selvhjælpsorganisationer (syge-, spare-, begravelseskasser etc.) at være etableret allerede i løbet af perioden 1866-70, som oftest med de samme initiativtagere.¹⁸

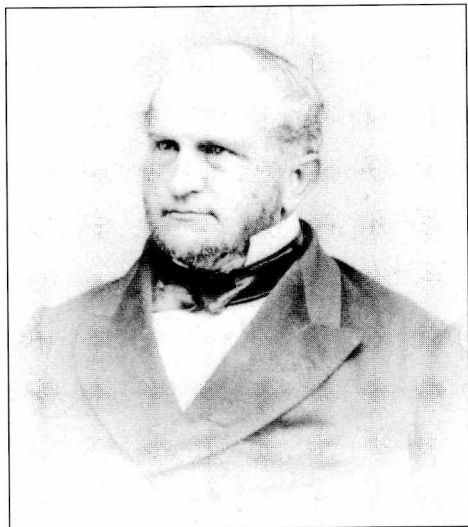
1860'erne – midt i en brydningstid

Allerede fra starten af 1860'erne havde mange mennesker imidlertid erkendt underklassens sociale vanskeligheder, idet man i højere grad end tidligere satte fokus på de mindrebedrøvedes problemer med at udrede de nødvendige bidrag til tidens mange selvhjælpsforeninger. Reaktionen førte til nedsættelsen af "Arbejderkommissionen" i 1866 og senere i maj 1869 "Den store Fattigkommission", hvis forslag til sociale forbedringer forelå i oktober 1871. Med førstnævnte kommission blev de ældres forsørgelse for alvor et tema, der med vekslende intensitet skulle komme til at præge den parlamentariske dagsorden frem til begyndelsen af 1890'erne.

Perioden 1865-71 var ellers kendetegnet af sine betydelige inden- som udenlandske forandringer: Herhjemme trådte i tiden efter nederlaget i 1864 godsejerne frem i stedet for de nationalliberale. "Det store Hartkorn", landets godt 2000 godsejere, skulle længe komme til at dominere det politiske liv. Trods omvæltningen i 1848, hvor en række privilegier bortfaldt for de danske godsejere, var Enevælden stadig grundlaget for deres verdensbillede. Hovedpersonerne i nærværende artikel følte normalt et nært standsfællesskab, dyrkede megen selskabelighed (Tesdaup dog en klar undtagelse) og var ofte knyttet sammen i et tæt familie-

mønster. Derved fik de også tit fælles meninger om både det lokal- og det landspolitiske, og gennem deres særlige privilegier som vælgergruppe udnyttede de deres muligheder for at dominere lokalt. Skønt fæstevæsen og hoveri ebbede ud i 1860'erne, betragtede godsejerne normalt stadig landbefolkningen omkring deres herregårde som undersåtter, som man følte et vist patriarkalsk ansvar for. Ansvar var måske ikke så udbredt hos "fraflytterne", der valgte at bo i hovedstaden eller Sydeuropa, antagelig var tanken mere almindelig blandt "de gammeldags jorddrotter" (hovedsagelig fra Landhusholdningsselskabets inderkreds), der foretrak det personlige opsyn med driften.¹⁹

I lokalpolitisk henseende sås forandringen i loven af 6. juli 1867, hvor hidtidige forpligtelser skulle overgå fra sognepræsterne til sognerådene. Disse blev snart stærkt præget af de bedrestillede bønder, som mere og mere overtog sognenes almindelige forretninger, inkl. fattighjælpssagerne, hvorfor ønsket om besparelser fik fornyet aktualitet. Den formelle forbindelse mellem kirken og de fattige blev brudt, og den officielle forsorg var fra da af helt verdsliggjort. Dette skete imidlertid kun i princippet, idet de lokale sognepræsters position og indflydelse fortsatte med at være stor. Årtiers tradition i lokalsamfundene levede trods alt videre.

Edward Tesdorpf (1817-89), der var en af de mest centrale skikkelser i dansk landbrug i forrige århundrede, stammede fra en tysk købmandsfamilie fra Hamborg, men blev uddannet i landbruget. Som 20årig blev han i 1837 ansat som forvalter på Gammelgård på Lolland, men allerede to år senere købte han godset Orupgård. Siden erhvervede han yderligere en række godser, fortrinsvis på Falster og Lolland, og endte som en af landets største jordbesiddere med en samlet ejendom på ca. 2300 ha. Tesdorpf var på sine egne godser foregangsmand for udviklingen af et moderne, rationelt landbrug, ligesom han virkede herfor i bl.a. Landhusholdningsselskabet, hvis præsident han var 1860-88. Han var imidlertid ikke alene en rationel landmand, men også en godsejer med stor social forståelse for landbefolkningens vilkår, hvad der gav sig udslag i omfattende godgørenhed og mange socialfilantropiske initiativer, som havde rod i hans dybe religiøsitet. (Falsters Minder, Nykøbing F.).

Endelig hørte man nye toner fra England, selvhjælpsbevægelsens foregangsland, hvor staten begyndte at stå som garant for foreningernes arbejde. Tanken vandt indpas hos danske embedsmænd – også hos C.A. Ditzel – da man allerede i forbindelse med C.N. Davids konkurrence i 1867 beretter om, hvordan lægen foreslog kommunerne at yde et bidrag identisk med de bosatte medlemmers.²⁰ Samtidig blev ønsket fremsat af grev Edward Tesdorpf på et møde i "Det kgl. Landhusholdningsselskab". Han mente, at offentlig støtte var nødvendig, selv om den var ny og kontroversiel. Ønsket kom ikke til at stå uimodsagt, da flere hævdede, at kommunale tilskud virkede demoraliserende på arbejderne.²¹ Ifølge historikeren Jens Boel fik grevens til løb til brud med den sædvanlige selvhjælpstanke ikke umiddelbart det store gennembrud i praksis.²²

Tankerne vinder frem

Ikke desto mindre sås Ditzels tanker snart afprøvet i sognene Lyngby, Søllerød, Gladsaxe, Herlev, Gentofte og Hørsholm. De lå alle omkring Sorgenfri, hvorfra de religiøse og socialfilantropiske diskussioner tidligt var blevet kanaliseret ud i landet, bl.a. gennem præsterne Peter Rørdam og Jacob Chr. Lindberg. Allerede i 1844 fik Lindberg således med dronningens støtte tildelt et embede i Tingsted på Falster. Her knyttede den tidlige Grundtvigtilhænger med sans

for småfolks ret over for alle slags autoriteter snart en vigtig kontakt til en af de vel nok mest centrale skikkelser i dansk landbrug, den fremskridtsvenlige grev Edward Tesdorpf. Greven karakteriseres dog også som en *alvorligt* troende mand af nærmest pietistisk retning, som i videst muligt omfang overholdt søndagsfreden på sine ejendomme. Så godt som hver søndag gik han i kirke og besøgte derefter fattighuset, hvor han kendte de gamle, talte med dem og uddelte penge.²³ Tesdorpf tog ivrigt del i kirkelige møder, og ifølge historikeren Claus Bjørn skal man "utvivlsomt i hans omfattende godgørenhed og hans initiativer i socialfilantropisk retning – brugsforening, sygekasse, begravelseskasse, svendehjem i Nykøbing F. – se udslag af hans religiøse overbevisning". I rækken af sociale tiltag kan fra 1862 tilføjes alderdomsforsørgelseskassen i Idestrup. Grevens daglige liv var ellers præget af tarvelighed og nøjsomhed, og med mottoet "Arbejde er Livets Hjul" hængende over skrivebordet signaleredes til omverdenen, at her var en mand, der søgte at efterleve de "Franklinske Leveregler". Orupgård ved Idestrup blev hurtigt et mønsterlandbrug for hele landet, og de unge landmænd flokkedes for at blive lærlinge på avlsgårdene. De mange lokalt indhøstede socialfilantropiske og økonomiske erfaringer formidlede man herefter ud via landboskrifterne, bl.a. *Tidsskrift for Landøkonomi*, og Landhusholdningsselska-

bet, hvis medlemskreds og bestyrelse blev domineret af godsejerne. Denne formidling må bestemt også tilskrives venen Jørgen la Cour. Ser man bort fra Tesdorpf, synes der ellers ikke i de større landbrugerers kreds at have været særlig interesse for landarbejdernes sociale forhold før redaktør la Cour i efteråret 1867 rejste problemet i *Tidsskrift for Landøkonomi*. Med sit grundtvigske livssyn havde la Cour allerede i 1866 i et brev til sine forældre luftet tanken om en folkehøjskole. I så fald blev specielt Lyngbyegnen foretrukket, fordi han tidligere havde holdt foredrag her, og ved hans åbning af Lyngby Landboskole 1. oktober 1868 talte distriktets læge, T.C. Mürer. Med stiftelsen af det lokale arbejderåd 14. januar 1872, hvori la Cour blev medlem, grundlagde han sammen med egnens foregangsmænd den tidligere nævnte alderdomsforsørgelse byggende på kommunale tilskud.²⁴ Man kunne således i Lyngby arbejde videre på et lokalt selvhjælpsarbejde, som ikke mindst skyldtes T.C. Mürer og enkedronningens nære venner: Dr. Christian Andreas Kalmar og Peter Outzen Boisen.²⁵

Godt 94 anmodninger om Idestruplovene vidner om, at interessen for Idestrup-forsøget fortsatte med at være høj i 1874. Desuden skinnede nabosognseffekten tydeligt igennem, da der bl.a. kom et ønske fra de nærliggende sogne Sdr. Kirkeby, Horreby og Nr. Ørslev om at anvende

lovene. Godsejeren ydede fra 1865 kontante tilskud til denne kasse, ganske som han efter 1869 gjorde det til alderdomsforsørgelseskassen i Nebbelunde-Sædinge. Kontakten til de parallelt etablerede alderdomsforsørgelseskasser omkring Lollands sydlige godser Bremersvold og Lung-holm var hermed etableret. Grundlæggelserne i dette område kan ikke mindst tilskrives skovrider Chr. Ditlev Schrøders sociale arbejde i Errindlev-Olstrup sogne – altid hjulpet af sin forstående ven og arbejdsgiver, baronen på Lungholm, J.J. Bertouch-Lehn. Chr. D. Schrøder var direkte opkaldt efter Chr. D. Reventlow, opvokset i et hjem, der var stærkt præget af dennes ideer og Grundtvigs ånd, og efterhånden lykkedes det skovrideren og godsejeren i forening at realisere deres selvhjælps-tanker gennem flere nyoprettede foreninger.

Venskabet med baronen medførte samtidig en flittig kirkegang, og venne- og familiekredsen talte snart folk med betydningsfulde rødder inden for regeringen, højskolerne og de religiøse miljøer. Her skal blot nævnes inspirationskilden "Lille Teologium", der bl.a. bestod af højskolefolkene Ludvig Schrøder og Ernst Trier, som begge var meget socialt engagerede i henholdsvis menighedsplejen og det grundtvigske soldaterarbejde, samt Jens Nørregaard.²⁶ Trådene knyttes nu direkte til vore hjemlige dia-koner og deres indsats for de ældre,

idet Jens Nørregaard var formand for "Stefansforeningen" og i familie med Johannes Hoff, i 1920 medstifter af Diakonhøjskolen i Aarhus. Det var hans farbroder, pastor Villiam Johan Hoff, og kredsen i Vartov, der f. eks. hjalp Ernst Trier til forstanderembedet på Vallekilde Højskole i Ods herred.²⁷ En forbindelse til de socialt aktive godsejere Lerches og Zytphen-Adelers interessesfærer i Nordvestsjælland blev derved synliggjort.

Ved slutningen af 1860'erne syntes tiden inde til, at man turde binde an med oprettelserne af de større *landsdelsdækkende* alderdomsforsørgelseskasser. Chr. D. Schrøder deltog således ved stiftelsen den 24. februar 1869 af "Syge- og Alderdomsforsørgelseskassen paa Lolland", og da "Foreningen til Forbedring af Husmands- og Arbejderklassens Kår i Præstø Amt" blev grundlagt samme år, kunne Jørgen la Cour hilse den velkommen i sit *Tidsskrift for Landøkonomi*. Arbejdet i Præstøforeningen resulterede 3 år senere i dannelsen af den landsdækkende "De forenede Kommuners Alderdomsforsørgelseskasse", hvis præsident blev godsejer J.G.R. Grüner på Ravnstrup.

På baggrund af 1860'ernes tidlige grundlæggelser, der var inspireret af kontakterne til Lyngbyegnen, var tiden blevet moden til, at den anden større stiftelsesperiode kunne sættes i værk først i 1870'erne, da sociali-

sternes fremgang herhjemme for alvor føltes som en trussel. Såvel byernes borgerskab som virksomheder-nes ledelser kunne nu drage fordel af de indhøstede erfaringer, mens endnu flere forsøg på landet som Drags- holms, Haslev-Freerslevs og Årbys blev påbegyndt. Desuden tilsluttede godt 90 godsejere sig Grüners lands- dækkende projekt, og heriblandt sås flere af de omtalte foregangsmænd og lokale støtter inden for alder- domsspørgsmålet, nemlig godsejerne Moltke, Lerche og Zytphen-Adeler.²⁸

Godsejernes umiddelbare "hjælpevilje"

Præsident Grüners socialfilantropi- ske interesse var tidligere kommet til udtryk, da han sammen med sora- nerne, greverne Frijs på Frijsenborg og Juellinge samt baronen på Guldborgland, O.D. Rosenørn-Lehn, først i 1860'erne erhvervede Tersløse- gård, tæt ved Dianalund, for 10.000 rd. Ludvig Holberg havde her oprin- delig indrettet enkesæde, og projek- tet videreførtes som sådant. Det kan endvidere anføres, at O.D. Rosenørn- Lehn fortsatte både den tidligere ejer Christoffer Gøjes og sin egen families sociale omsorg for de ældre, idet ba- ronesse Christiane Henriette Rosen- ørn-Lehn i 1848 åbnede *Taars Hos- pital* med plads til 10 ældre kvinder fra godsets område.²⁹

Også Idestrups nabosogne, Sdr. Kir- keby og Sdr. Alslev, fik i 1858 sit

godshospital. Den lokale ældrefor- sorg var derfor allerede i gang, da Tesdorpf i 1862 gennem sit tilsagn om økonomisk hjælp udvidede den planlagte sygeforening til også at omfatte forsørgelsen af gamle, enker og børnene. Han skænkede herefter 500 rd. til grundlæggelsen af en al- derdomsforsørgelse, der efter planen skulle starte 5 år senere. Grundfon- dens størrelse viste sig imidlertid i 1867 så utilstrækkelig, at der opstod fare for projektets gennemførelse. Greven lod da sine hidtidige årsga- ver overgå som en stående kapital på 1.250 rd., hvorefter alderdomsforsør- gelsesforeningen i Idestrup kunne begynde sin virksomhed.³⁰

Flere andre godsejere fulgte i årtier- ne fremover Tesdorpf's eksempel og indgik i et *direkte* økonomisk engage- ment ved oprettelsen af de lokale *grundfonde*, og bidragen- es størrelse viste sig tit meget identiske. Således kan fundatsen af 4. juli 1878 berette om grev F.G.J. Moltkes bidrag på 2.000 kr. til kassen i Haslev-Freers- lev,³¹ mens grev Lerche valgte at give sine 2.500 kr. i form af 4½ % obligationer til Tømmerupforenin- gens stiftelse i 1883.³²

Som det allerede er fremgået i for- bindelse med omtalen af Frijsenborg- og Idestrupforeningerne, var det des- uden meget normalt, at kasserne løbende fik tildelt større eller mindre årsbeløb fra det stedlige herskab. Familien kunne dog også vælge at

vide sin hjælpsomhed gennem mere spontane bidrag som ved salg af ga-dejord, overdragelse af indkomne mulktter eller bidrag ved særlige festlige lejligheder som eksempelvis bryllupper.

Gik udviklingen for langsomt havde godsejerne endelig mulighed for gennem en større långivning at igangsætte de manglende foretagender. Dette skete, da ejeren af Lerchenborg først i 1880'erne mente, at den stedlige alderdomsforsørgelseskasse i Årby burde suppleres med en tilsvarende i Tømmerup. Hertil afgav fideikommisset 10.000 kr., mens man overlod det til kommunen i fremtiden at afbetale og forrente beløbet.³³ Arbejdsgivernes tilskud til den lokale alderdomsforsorg gav naturligvis mange formandsskaber samt udvalgs- og bestyrelsesposter. Dermed fulgte muligheden for kontrol og indsigt, eller godsejeren valgte at skaffe oplysningerne gennem sine betroede medarbejdere.

Af tidens mere utraditionelle finansieringsmetoder skal endelig nævnes baron Zytphen-Adelers forsøg på Dragsholm, fordi han hurtigt fik æren af at have været den, der brød isen på et nyt område i form af *overskudsdelingen* med sigte på en opsparring til alderdommen. Så snart overskuddets værdi oversteg 3.000 td. byg efter kapitelstaksten, måtte der først fradrages 200 rd., som skulle uddeles som opmuntringspræmier.

Resten deltes herefter ligeligt mellem de ansatte og baronen.³⁴

Historikeren Jens Christensen gav i 1984 i sin undersøgelse af Guldborglands økonomi et bud på, hvad "hjælpeviljen" konkret kostede baron Otto Ditlev Rosenørn-Lehn, f. eks. i perioden 1880-85, hvor netop den stedlige alderdomsforsørgelseskasse blev oprettet. Christensen opgjorde godsets samlede bidrag til pensioner og gaver til 10.805 kr. Et umiddelbart højt beløb, men størrelsen bliver tankevækkende, når det sættes i relation til indtægten på 254.455 kr. Da har den sociale indsats blot udgjort 4,3% af den samlede indtjening.³⁵

Afsluttende bemærkninger

Som antydnet i indledningen har såvel relationerne til grundtvigianerne og Vartovkredsens humanitære arbejde som de centrale religiøse og socialfilantropiske diskussioner ved enkedronning Caroline Amalies hof spillet en ikke ubetydelig rolle som inspirationskilder bag oprettelserne af landets tidligste alderdomsforsørgelseskasser. Trådene blev efterhånden knyttet til hoffet på Sorgenfri gennem hendes allernærmeste og mest betroede medarbejdere, der viste sig alvorligt engageret i tidens sociale problemer, heriblandt det presserende alderdomsforsørgelsesproblem. Men enkedronningen havde også selv, endda meget tidligt, udvist en speciel forkærlighed for sine

ældre medborgere. Ifølge Caroline Amalies betroede kammerpige nærede prinsessen allerede som ung en dyb kærlighed til *gamle, fattige og børnene*.³⁶ Næstekærligheden over for disse fortsatte livet ud, og den kom ifølge vennen Frederik Barfods optegnelser f. eks. til udtryk over for de ældre i enkedronningens tjeneste, og han erindrer at: "Hun slap nødig nogen, som hun en Gang havde taget i sin Tjeneste".³⁷

Med sit dybe, humanistiske sindelag fik dronningen allerede gennem 1840'erne personlig kontakt til Amalie Sievekings fattigpleje i Hamborg, og flere gange besøgte hun byens kristelige og filantropiske foretagender. Inspirationen herfra og næstekærligheden førte derfor snart til hjemlig handling, da hun – især som enke efter 1848 – tog levende del i de bevægelser, som var oppe i tiden, for at afhjælpe nød og trang, og hun satte ifølge højskolemanden Hans Rosendal mange "Arbejder i Gang, som det er af Betydning for Folk og Land at fortsætte".³⁸ På den baggrund er det forståeligt, at de tidlige relationer til egnen omkring Sorgenfri tone- de frem allerede omkring 1850 med dannelsen af Danmarks efter sigende første alderdomsforsørgelseskasse. Trangen til at løfte i flok var netop på dette tidspunkt meget fremherskende.

Enkedronningen fik også i løbet af 1850'erne voksende interesse for for-

holdene i England, selvhjælpsbevægelsens foregangsland, ligesom det i 1856 kom til et inspirerende møde med præsten Theodor Fliedner i Ems, hvorefter forbindelsen til diakonisseanstalten "Kaiserswerth" i Tyskland blev udbygget. Denne foregangsmand for den kvindelige diakonis genindførelse havde således allerede i flere årtier drevet sin egen betydelige institution for ældre, syge og fattige. Genoplivningen af den ældste kristne kirkes tjenerindegering på protestantisk grund i Danmark blev herefter aktuel, hvorfor Diakonissestiftelsens fremtidige virke og formål blev forberedt med særligt sigte på sygeplejen samt børne- og *alderdomsforsorgen*. Trådene til diakonerne blev også hurtigt en vigtig inspirationskilde til oprettelsen af vore tidligste alderdomsforsørgelseskasser.

I 1860-62 forøgede enkedronningen og de nære venner gennem rejser til "Kaiserswerth" deres begejstring for Theodor Fliedners arbejde. Denne aktivitet faldt nøjagtig sammen med godsejer Edward Tesdorpf's voksende interesse for selvhjælpstanken, inklusive *alderdomsspørgsmålet*. Netop i 1862 indledte Tesdorpf debatten om arbejderforholdene, idet spørgsmålet blev introduceret som et særligt problemfelt ved et møde i Landhusholdningsselskabet, og samtidig dukkede spørgsmålet for første gang op i de landøkonomiske tidsskrifter.³⁹ Gods-ejerens tidlige grundlæggelse af Ide-

strupkassen fik hurtigt en betydelig afsmittende effekt i landsdelen – med videre forgreninger til Sjælland. Godt inspireret fra Lyngbyegnen blev der således skabt et vigtigt grundlag for alderdomsforsørgelseskassernes tidligste opsving i årene 1866-70. Værdifulde erfaringer kunne høstes og anvendes, da faren for socialismen for alvor dukkede op først i 1870'erne. Et nyt opsving i stiftelserne tog da fart, for efter en mindre stilstandsperiode atter at blomstre op først i 1880'erne, således som det også ses af den foran anførte oversigt over godsejerinitiativer (s. 100).

Grundlæggelsen af alderdomsforsørgelseskasser var generelt koncentreret øst for Storebælt, i de godsprægede egne med deres betydelige underklasse. På den ene side var det således lokaliteterne, hvor de åndelige rørelser (som også tidligt fik Caroline Amalies opmærksomhed) og det materielle fællesskab længe havde været udbredt. På den anden side var det også her, at misfornøjelsen tidligere havde ulmet, og hvor grobunden for stigende sociale spændinger på ny var til stede. Således kunne de, der havde lagt øret til jorden og hørt græsset gro, allerede i 1860'erne forudse, at socialismen ville komme til Danmark.

Tidens centrale (hjælp til) selvhjælps-tanker med baggrund i det dyrkede "bonus pater familias"-billede, det vil sige opdragelsen af det fornuftige og

dygtige familieoverhoved, skulle nu længe op gennem sidste halvdel af 1800-tallet dæmme op for den udgiftskrævende fattighjælp. Men lykkedes det blot tilnærmelsesvis at opdrage den ansatte efter datidens dyder som landarbejdernes øgede arbejdsomhed, ydmyghed, ædruelighed og sparsommelighed, synes det uundgåeligt at ville resultere i de mere *synlige* og *målbare* økonomiske afkast til arbejdsgiveren, med mere magt til følge. Det kan være én årsag til den hidtidige større fokusering på de økonomiske og magtmæssige interesser i "hjelpeviljen" som drivkræfter i den historiske udvikling frem for de tit mere *skjulte* og *umålelige* næstekærlige og religiøse interesser. Som det er fremgået, har disse sidstnævnte interesser ellers tidligt været stærkt medvirkende til at sætte mange sociale hjælpeforanstaltninger i gang, f. eks. for samfundets ældre medborgere, og der er et klart behov for yderligere indsigt i landdistrakternes filantropi og velgørenhed.

Det fremgår af Kristian Hvidts fremstilling i *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, at de oprettede selvhjælpsinstitutioner oprindeligt også havde en filantropisk side, idet *bønderne* ville give deres karle og piger muligheden for at spare op, så de kunne få foden under eget bord.⁴⁰ Ud fra nærværende undersøgelse må det tilføjes, at den filantropiske side også kan tilskrives *godsejerstanden* og godsejernenes nærmest betroede medar-

bejdere – i hvert fald når det gælder alderdomsforsorgen. Det var en social omsorg, der – gennem oprettelsen af de milde stiftelser – tit viste sig at hvile på en flere hundrede år gammel egns- eller familietradition over for godsernes nærmeste ansatte, men som man gennem 1800-tallet udvidede til også at omfatte et større og større klientel. Vi har i dag fortsat gavn af godsejernes indsats, da flere af disse “hospitalsboliger” endnu fungerer efter deres oprindelige formål.

Det blev således medlemmer af “Det store Hartkorn”, der fra starten af 1860’erne iværksatte vigtige initiativer inden for den private og decentraliserede alderdomsforsorg. Årsagerne hertil kan være mange, men godsejerne folte stadig et vist patriarkalsk ansvar over for landbefolkningen omkring deres godser. Desuden kunne nye tanker lettere kanaliseres ud gennem det nære standsfællesskab, hvorfor de ofte havde fælles meninger om de

lokale og landspolitiske problemer. Og endelig var det her, at det økonomiske fundament, optjent gennem kornsalgsperioden, for alvor var til stede. Selv pæne engangsbeløb på 500-1.250 rd. (eller ca. 1.000-2.500 kr.) og spontane gaver kunne afsættes til det akutte arbejderspørgsmål. Dog var dette måske anderledes i den store sammenhæng, hvilket man konstaterede i forbindelse med regnskabet fra Guldborgland.

Det er lykkedes for enkelte alderdomsforsørgelseskasser at overleve til langt op i vort århundrede. Tømmerupforeningen lever således endnu i bedste velgående, og hvis traditionen med de årlige legatuddelinger ellers fortsættes i Hammel, kan bestyrelsen om blot få år fejre 150-års dagen for et lokalt projekt, der senere viste sig at skulle få en fremtrædende plads inden for 1800-tallets alderdomsforsorg.

NOTER

Der er til artiklen anvendt kildemateriale fra følgende arkiver:

Byhistorisk Arkiv for Søllerød Kommune (Lyngby), Det kgl. Bibliotek (De forenede Kommuner...), Errindlev Sparekasses Arkiv, Faxe-Rønnede Lokalhistoriske Arkiv, Falsters Minder i Nykøbing F. (Idestrup), Hammel Lokalhistoriske Samling, Haslev Lokalhistoriske Arkiv (inkl. Freerslev), Hørsholm Egnsmuseum, Kalundborg Lokalhistoriske Arkiv (Årby), Landsarkivet for Nørrejylland (Frijnsborg Gods), Landsarkivet for Sjælland og Lolland-Falster (Sparresholm Gods), Lokalhistorisk Arkiv for Holeby Kommune (Errindlev), Lokalhistorisk Arkiv i Idestrup, Lokalhistorisk Arkiv i Rødby (Nebbelunde), Saks-købing Lokalhistoriske Arkiv (Guldborg), Stubbekøbing Bibliotek og Tømmerup Sogns Lokalhistoriske Forening.

Desuden er der gjort flittigt brug af biografierne i *Dansk Biografisk Haandleksikon*, red. Povl Engelstoft og Svend Dahl, Kbh. 1920-26 samt *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg., red. Svend Cedergreen Bech, Kbh. 1979-84.

1. Tyge Krogh, Tinne Vammen m.fl.: "Filantropi - mellem almisse og velfærdsstat", *Den jyske Historiker* 67, Århus 1994, s. 7, 18-19.
Relevant skelnen ifølge forordet, s. 4.
Filantropi: Betegnende for den organiserede og effektiviserede virksomhed fra slutningen af 1700-tallet. *Velgørenhed*: Betegnende for den rent private og individuelle aktivitet.
2. Else-Marie Boyhus: *De gamle – omsorgen for de ældre gennem tiderne*, (Undervisningsmateriale: Dias, video, teksthæfte), Amtscentralen Maribo 1983.
3. Arne Gammelgaard: *Fælles fremgang*, Hammel 1986, s.11 og 86.
4. Jens Christensen: *Storlandbrug – Industri-finansiering 1850-1915*, Odense 1984, s.129.
5. Tinne Vammen 1994 (se note 1), s. 26.
6. Eksempelvis Jørn Henrik Petersen: *Den danske alderdomsforsørgelseslovgivnings udvikling I*, Odense 1985; Nete Balslev Wingender: *Gammel og fattig. Skøn og ret i den tidlige alderdomsforsorg 1891-1922*, Gentofte 1994, s. 13.
7. Tyge Krogh 1994 (se note 1), s. 15-16.
8. Finn Andersen: *Alderdomsunderstøttelses-kasserne i de danske landsogne, købstæder og virksomheder ca. 1846-1914*, Ph.d.-projekt Århus Universitet 1994-97.
9. Elith Olesen: *Diakonien i Kirkens Historie*, Kbh. 1969, s. 169-70.
10. Eksempelvis har der ifølge Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848-1875*, Odense 1985, s. 119 (jf. Jørgen la Cour i *Tidsskrift for Landøkonomi* 1872, s. 505) indtil 1871 kun eksisteret 3 foreninger, mens mine egne (foreløbige) studier viser ca. 20.
11. Leif Moustén: *Identitet og udvikling*, Hellerup 1990, s. 198.
12. Finn Andersen: *Bær hverandres byrde. Studier i Diakonhøjsskolens historie og virke 1920-1990*, Århus Universitet 1991 (utrykt).
13. Finn Andersen: *Foreningen til Understøttelse af gamle Huusmænd og Indsiddere samt Huusmænd og Indsidderes Enker og*

- uforsørgede Børn - dens historie og virke på Frijsenborg-egnen ca. 1849-1883, Århus Universitet 1992 (utrykt).
14. Kristian Carøe: *Den danske Lægestand 1786-1838*, Kbh. 1905, s. 39.
 15. H. Rosendal: *Dronning Karoline Amalie*, Kbh. 1915, s. 96.
 16. *Arbejderen* 1872, s. 98-99, og 1874, s. 42; F.F. Ulrik: *Arbejderforeninger til gjensidig Hjælp*, Kbh. 1867, s. 79-80; P.C. Garde og C. Funder: *Om gjensidige Understøttelsesforeninger i Sygdom og Alderdom*, Kbh. 1867, s. 40 og 103; Paril Burmeister: *Om Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser*, Kbh. 1867.
 17. Claus Bjørn: *Frygten fra 1848*, Odense 1985, s. 11; Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne*, Kbh. 1977, s. 18 og 170; F. Skrubbeltrang: *Den danske husmand*, Kbh. 1952-54, s. 134.
 18. Kristian Hvidt: "Det folkelige gennembrud og dets mænd", *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, red. Olaf Olsen, 11, Kbh. 1990, s. 95 og 167.
 19. Sst, s. 145f.
 20. P.C. Garde og C. Funder 1867 (se note 16), s. 76.
 21. *Tidsskrift for Landøkonomi* 1867, s. 261-81.
 22. Jens Boel 1985 (se note 10), s. 115.
 23. K. Ancker-Jensen: "Gehejmekonferensraad Edward Tesdorpf, Ourupgaard", *Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog* 1941, s. 130-39, der bl.a. bygger på ældres erindringer; Hans Mikael Holt: "Edward Tesdorpf til Ourupgård", *Erhvervshistorisk Årbog* 19, 1968, s. 49-82.
 24. Claus Bjørn: "Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste", *Erhvervshistorisk Årbog* 19, 1968, s. 83-139.
 25. A.C. Tandrup: *Sparekassen for Lyngby og omegn*, Lyngby 1948, s. 3-8.
 26. Marius Hansen: *Errindlev Sparekasse gennem 75 år*, Maribo 1947, s. 164-65 og 172f.; C.D.F. Schrøder: "Skovrider Christan Ditlev Frederik Schrøder 1834-1886", *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog* 1956, s. 200-34.
 27. Finn Andersen 1991 (se note 12), bind 1, afsnit 4:3:2, s. 56f.
 28. Sparresholm Godsarkiv: *Betænkning afgiven til Indenrigsministeriet*, 1875, s. 54-59.
 29. Else-Marie Boyhus 1983 (se note 2), s. 19.
 30. Lokalhistorisk Arkiv i Idstrup: Chr. Olsens beretning 2. marts 1887, s. 3-4. Udgivet i anledning af foreningens 25 års jubilæum. Mere detaljerede oplysninger gives blandt andet gennem forhandlingsprotokollens referater og regnskaber 1867-1918.
 31. Haslev Lokalhistoriske Arkiv. Desuden viste ikke blot grev Moltke interesse for det lokale initiativ. Ved en koncert 10. juli 1872 i Hasle kirke mødte tillige herskabet fra Gisselsfeld. Billetter forudbestiltes blandt andet hos Moltkes nære medarbejder, foreningsformanden, sekretær Lund. Som medstifter ses tillige godsforvalter Permin.
Se Arne Majvang i *Dagbladet* 4. februar 1974 samt diverse foreningslove.

32. Tømmerup Sogns Lokalhistoriske Forening: Forhandlingsprotokol.
Indledende bemærkninger af formanden, gdr. V. Holm, Ubberupgård.
33. Sst. - Foreningens virke beskrives tillige kort af Peder Pedersen i *Fra Holbæk Amt*, 1962, s. 111-16, og gennem arkivets opbevarede manuskript af 28. jan. 1983, skrevet i anledning af 100 års jubilæet samme år.
34. *Arbeideren* 1873, s. 21, og 1874, s.65.
35. Jens Christensen 1984 (se note 4), s. 98 og 128.
36. D. Rosen: *Dronning Caroline Amalies liv og død*, Kbh. 1881, s. 12.
37. Fr. Barfod: *Karoline Amalie*, Kbh. 1884, s. 88.
38. H. Rosendal 1915 (se note 15), forord og s. 90-91.
39. Jens Boel 1985 (se note 10), s.113-114.
40. Kristian Hvidt 1990 (se note 18), s. 96.